

GESZTEN JÓZSI BORSODBAN II. KÖZLEMÉNY

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Geszten Józsi Borsodban c. tanulmányunk első részében* a történeti személyiség kiemelkedő tetteit és törvényellenes cselekedeteit próbáltuk szembevetíteni a valósággal: megkíséreltük a népi hős történeti hitelesítését. Tanulmányunk második része ezeket a tetteket állítja szembe azokkal az eseményekkel, amelyek segítségével a mindennapi élet haramiája a népi hős mitikus magaslataiba emelkedik. Ez pedig a folklorizáció társadalmi folyamata, a történetiség társadalmi vetülete, az osztályharc helyi formában bővelkedő eseménysorozata.

Geszten Józsi világa és a betyárköltészet. Erdész Sándor népköltészeti tanulmányában írja, hogy „a betyárdalok a betyárok tetteiről, elfogatásukról és kivégzésükről szólnak. A nép a betyárokat idealizálta, valamilyen igazságtevő hőst látott bennük, akik a szegényeket, elnyomottakat támogatják, az urakat pedig megbüntetik a nép sanyargatásáért. A betyárballadákkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk Balogh István és Béres András jeles könyvecskéjét *Geszten Jóskáról*, a nyíri betyárról. Nemcsak balladákat és történeteket közölnek, hanem idevágó levéltári forrásokat is: így a valóság és a hagyomány kapcsolatát közvetlenül észlelhetjük.”¹ A szabolcsi tudomány képviselői meghatottan hajtottak fejet a népi hős emléke előtt.

A nyírbátori múzeum elsősorban nem a tudomány, hanem a tudományos adatgyűjtés és a szülőföld kegyeletét rója le *Geszten Jóska a nyíri betyár* c. honismereti kiadványával.² A ma emberét is méltán érdeklő népi hősről szóló kis füzet első fele — *Balogh István* tollából — *Geszten Jóska a nyíri betyár* címet viseli és főként az izgalmas levéltári adalékokat publikálja. A második rész — *Béres András* tollából — *Geszten Jóska betyár alakja a néphagyományban* címmel bemutatja, hogy közel másfél század után is mily sok konkrét eseményt őriz szeretettel a nyírbátoriak emlékezete a mindennapi emberek, a szegényemberek közül kiemelkedő hősről. Szerintük is *Geszten* tettei végeredményben csupán a moralitás és a törvénykönyv oldaláról tekintve büntettek, mert ezeket elsősorban a társadalom korhadtsága miatti elégtelenség váltotta ki, nem az egyéni aljasság, nem a nyereszkesedési vágy. Az egyszerű emberek ma sem moralizálnak sokat, hanem egyszerűen megcsodálják azt az embert, aki éppen jóindulata és humánuma miatt válik a közigazgatási apparátus úzött vadjává. A szóhagyomány valósághoz való ragaszkodása azonban

másként reagál az epikai hős, a képzelt hős tetteire, mint az irodalom romantikus heve a valóság izzadó és munkában görnyedő emberére.

A nyíri betyárvilágról sem az irodalom, sem a szóhagyomány (folklór) nem használta fel változatlanul azokat a romantikus epikai kellékeket, amelyek az európai irodalmak hasonló jellegű termékei jellemzik. *Wéber Antal* a magyar regény kezdeteiről írott monográfiájában azt a rablótípust, amely az emberi lélek gonosz és ártó erőit lélektani indokolással romantikus kalandok közepette szerepelteti, az igazságtevő betyárral szemben haramiának nevezi.³ Szerinte még *Petőfi Zöld Marcija* sem hordozza magán a betyár magyaros epikai specifikumait, de leginkább az ő költészetében fokozatosan, évről-évre formálódik a végtelen pusztá, s természeti erőt sugárzó fia, természeti ereje igazságtevő népi hőssé. A pusztai kóborló betyár a maga kalandos életével egyre inkább típusa a lázongó parasztságnak: egy fél évszázad sem elég ahhoz, hogy a betyárkodó léha köznemes és a munkaalkalmat elveszítetten kereső betyár alakja elváljék egymástól. Még *Petőfinél* sem tűnnek el nyom nélkül azok az álromantikus mozzanatok, amelyek inkább a züllő feudális társadalom elavultán a tudatban élősködő maradványai, s csak kisebb részben a születő valóság jövőt építő, diadalmas elemei.⁴ Az optimista fiatalos életérzésbe kapaszkodik sok-sok láthatatlan szállal a duhajkodó nemesúr — a későbbi dzsenti — életmódjának üres kliséje, mint a kezdetleges polgári gondolkodásmód alakuló formáira ragadt feudális ballaszt. (Emlékezzünk vissza *Geszten Józsi* és a *Miskolczi testvérek* viszonyának elaljasult vonásaira!)

Ebben a kulturális jelenségben is tükröződik az osztályharc kettőssége, dialektikája. Az osztályharcban a tudatos és az ösztönös között nincsen — nem is lehet — a történelem folyamatában merev választóvonal. *Mód Aladár* precíz meghatározása szerint „ami előbb mint osztályérdek csak ösztönösen élt, fokozatosan válik tudatossá, s ami kezdetben csak egy (vagy több) kisebbségben él tudatos célkitűzésként, az a munkásosztály nagy tömegeinek harcra való bekapcsolódásával e tömegek jelentős részében érzelmileg-ösztönösen is ható erkölcsi-politikai erővé lesz.”⁵ A reformkorban a társadalmi érdek és a közérdek harcának élesedése következtében lett a szegényparaszti munkanélküliség, a betyárvilág fokozatosan a közrend züllésének és az osztályharc, a polgárosulás tudatosulásának az időszaka. Mindig több lett ugyan a munkaerejét áruba bocsátó ember, de a munkásság a köztudatban még nem létezett, mint társadalmi réteg, vagy éppen osztály, amelynek jogai vannak. Tudunk a céhes iparosok körében a földművesek és a pásztorok céhalapítási kísérleteiről: ezek a feudális érdekképviselői szervek azonban ekkor már életképtelenek voltak.⁶ A telkes jobbágyosság rohamos zselléresedése, a mezőgazdasági munkásság pauperizmusa, elszegényedése okát, az erőszakos földesúri kisajátítást, a jobbágyosság sokoldalú megrövidítését a feudális közgondolkodás elkendőzte azzal, hogy a földesurak polgári manipulációit a köznép bűnöző hajlamainak növekedésével magyarázta. A pauper sceleratust, a bűnös szegénységet egyfelől közönséges haramiának, rablónak, gyilkosnak minősítették, másfelől erejüket tisztelve, a jövő bajnokaiként dicsőítették.⁷ Néha-néha meg is verselték a lumpenelemeket aszerint, hogy az ún. „igazi gonosztevők”, a földesurak, vagy az „álharamiák”, a mindenükből kifosztott földönfutók „érdekében” igyekeztek

ezzel informálni és befolyásolni — *Békés István* tudományos meggyőződése szerint „azt a bizonyos” társadalmi közvéleményt.⁸

A feudális gondolkodásnak a munkaerejét áruba bocsátó szegényemberre nincs megfelelő kifejezése, mert a mezőgazdasági munkanélküliség, a betyárélet, amely kimondottan a mezőváros terméke (vö. az emberpiac hosszú utóéletével), még a feudális viszonyok között bontakozik ki. A házatlan zsellér életének már nincsen feudális társadalmi bázisa, mert hiányoznak azok az állandó munkaalkalmak, amelyek megélhetése gazdasági biztonságát képeznek: a földesúr egyre kevesebbet gondoskodik jobbágyairól és egyre többet akar járandóságként, ingyen kapni tőlük.⁹ A betyáréletben, a nincstelenségben megtalálható kétségbeesést a szépirodalom mindinkább felhasználja. A gazdasági élet és az irodalom kölcsönhatásának köszönhető, hogy az élő hagyomány, a gyakorlat, a társadalmi valóság előbb gazdagodik az irodalmi romantika tetszetős motívumaival, mint maga az élet, amely nemcsak képzeletben termeli ki az epikai hősokeket, hanem valóságosan is. A magyar irodalomban és a népköltészetben élő betyárromantika kialakulása, a nyugati rablóromantikávali ötvöződése a 48-as polgári forradalom előtti években, Geszten Józsi elfogatása körül éri el tetőpontját.¹⁰ Ekkor még elképzelhetetlenek voltak a valóságban azok az igazságtévő tettek, amiket ennek az elhíresedett rablónak tulajdonítottak, de az igazi rablók, az uralkodó rendhez tartozó úri betyárok gondoskodtak róla, hogy a „hírek”, a valótlan tódítások minél gyorsabban terjedjenek. Ezzel gáztetteiket palástolták, mert a szegénynép elkeseredett fiaira kenték büntetteiket, amit azok nem is tudtak, nem is mertek volna elkövetni. Geszten József világosan megmondta bírának, hogy lehetősége sem volt annyi gáztett elkövetésére, amennyivel vádolják.¹¹

Az irodalom és a valóság hihetetlenül gyors ötvöződésének az eredménye lett az is, hogy e korszak szájhagyománya, a betyárköltészet még ma is magánviseli a népköltészet és az irodalom átmeneti formáinak szövevényességét, egybefonódását, bonyolultságát, kiforratlanságát.¹² A jobbágyparaszttság polgári magatartása és polgárosuló életszemlélete a feudális társadalomban az úri renddel szembeszálló betyárt hősnak tartja, mert az az illúziója, hogy a szegénypéért küzd, a nép elviselhetetlen nyomorát enyhíti, vagyis forradalmi osztályharcot vív: erőszakot alkalmaz az erőszakkal szemben. Erre azonban a népi kisközösségek egyelőre elégtelenek.¹³ *Czóbel Ernő* megállapítása szerint a betyárköltészetben „az osztályellentét van szomorúan jól konzerválva.” Ha a messzi múltba visszanyúló népi emlékezetről, az egyén biológiai-emberi adottságaira épülő konzervatív hajlamokról beszélünk, elsősorban az osztályérdekre kell felfigyelnünk azokban az esetekben is, „ahol az etnográfus még népet lát, a szociológus azonban az adott osztályt.” Nincsen nép osztálytársadalom nélkül.¹⁴

Ha a népköltészeti jelenségekben csupán műfaji érdekességeket keresünk, ha nem tárjuk fel az osztályharc népi csiráit, a legkiválóbb etnográfus is csak azt állapíthatja meg, hogy „a betyárköltészet jórésztében kevés az erő, lazaságában, túlkönnyedségében néha keveset fejez ki, de más része kedves, hasonlatokban gazdag.” A folklorisztika szerint „túlzott állítás, hogy a betyárdalok után megrajzolhatni a betyár képét, tetteit, sőt: ellenkezőleg, éppen e nóták vezet-

nek bizonyos esetekben félre, mert a nótaszerzők régi verseket megfejeltek, egész versszakokat összekevertek, ugyanegy nótát 3-4 hírességre is alkalmaztak.¹⁵ A betyárköltészet gyors fejlődésének gazdasági rugóit mutatja az is, hogy nemcsak az életkörülmények történelmi megváltozásával, hanem a tudat izmosodásával is számolnunk kell.¹⁶ A XIX. század első évtizedeiben hazánk feudális ország volt, de megkezdődött a feudális tudat polgári átrendeződése. Mivel igen nagy volt a feudális elmaradottság, a tömegekben irracionális agrárszocializmus éledezett, amely nem volt megvalósítható, mert nem öltött gondolati formákat, vagy éppen feudális rekonstrukcióért küzdött. A betyárvilágnak nem volt ideológiája, az alkalmi fellángolások csupán az indulatok felerősödését jelzik, mely ellobbant, mert még nem formálódott ki a társadalmi cél.

Kiss József kutatásai szerint az *irodalmi népiesség*, a történelmi folyamat művészeti vetülete még élesebben tükrözi ezt az ellentmondásosságot. A nemesi írók haladó tagjai egyrészt a póriának tartott népdalt próbálják közelebbhozni a nemesi ízléshez, másrészt a népdal belső tartalmát, humánusát annak sajátos kifejező eszközei nélkül kísérelik meg kifejezni. Mindkét népies irányzatban továbbélnék a nemesi rend illúzióinak olyan attitűdjei, amelyek az úr és a jobbágy családias együttélését próbálják fenntartani az együttélés belső tartalma, a közös érdek nélkül. A *betyárromantika* ezt a folklorisztikus jellegű, külsőséges érdeklődést a népi sajátosságok nemzeti rangra emelésének igényével alakítja át. Ezért becsüli bennük elsősorban a „hősi múlt” epikai emlékeit, s nem a lázadózást, az új lehetőségek keresését. A „hősi múlt” egyfelől lelkesít, másfelől elősegíti a múlt iránti beteges nosztalgiát, a giccses életérzés kiteljesedését, a népszínmű-szemlélet egyeduralmát a reális társadalmi értékrendszer, az osztályharc felett.¹⁷

A kulturális folyamatok osztályjellegének feltárását nehezíti az a körülmény, hogy a történelmi folyamatokban együttélnek az uralkodó osztály deklaszszálódó, az elvesztett gazdagságot törvényes és törvénytelen eszközökkel és kísérletezésekkel visszaszerezni próbáló rétegei a termelő-dolgozó osztályok „természetszerűen kifosztott” kiscsoportjaival és így mind az elnyomók, mind az elnyomottak osztályában az alapvető társadalmi ellentmondások sajátosan együttélő formációkat öltenek. Bonyolítja a kérdés megvilágítását a múlt megszépülésének alapvető humánusa: az ember nem a szenvedésekre, hanem a szenvedések leküzdésére, a diadalokra, az eredményekre szeret és tud jól emlékezni. Ezt az alapvető emberi tulajdonságot sajátítja ki az uralkodóosztály, amikor a természet feletti győzelmeket nem az össztársadalmi erőfeszítések eredményének, hanem „istentől nyert” vezető-irányító funkciói, hatalma monopóliumának tünteti fel. Az uralkodó osztály a magára testált „isteni erő” létének az illúzióival kelti fel a tömegekben a feltétlen engedelmességre való törekvést.¹⁸ *Lenin* korán figyelmeztetett bennünket arra, hogy „a népköltészet tanulmányozása alapján gyönyörű tanulmányt lehetne írni a nép vágyairól és reményeiről.”¹⁹ A nép szava, az együttműködésre való felhívás mindenféle társadalmi jelenség alapja, bázisa: „egy-egy kor társadalmi viszonyainak tükröződése.”²⁰ A szavak magyarázatából feltárt mikrotársadalmi tények elemző rendszerezés nélkül hasznos adathalmazok, permanens közlemények, de még nem

tudományos eredmények: csak hozzáegíthetnek ezekhez. A tények hiányát a társadalomtudományokban semmiféle általános elmélkedés nem pótolhatja. Csak tények segítségével mutathatunk rá a hamis tükröződés valóságos okaira: az osztálytársadalmak alapvető ellentmondásai gazdag alakváltozataira.²¹

A polgári társadalomban a termelőeszközöktől megfosztott bérmunkás, vagyis az uralkodóosztályt eltartó proletariátus mellett fokozatosan kitermelődött a társadalom aljanépe, a lezüllött, dologtalan elemek többrétegű csoportja, vagyis: megszületett a *lumpenproletariátus* is. *Marx* szerint innen kerülnek ki „a társadalom hulladékaiból élő tolvajok és gonosztevők legkülönfélébb fajtái, foglalkozás nélküli emberek, csavargók.” A feudális rend közigazgatási apparátusa a munkanélküliek, a betyárok proletár tömegét nem választotta el a dologtalanul lézengő emberek hadától, a nemesség lumpen elemeitől, akik a polgári társadalomban sem dolgozni akartak, hanem harácsolni, — törvénytelen eszközeiket és aljas indulataikat hamis státus-szimbólumok mögé rejtve.²² A *betyár* szó pejoratív zöngéje nemcsak a szegénynéppel kapcsolatban hangzik el. Desewffy József gróf bártfai fürdőzése alkalmával Döbrentei Gáborhoz írott 10. levelében „némely betyárkodó szilaj” fiatalurat így jellemez: „Egy némelyek teljességgel nem kívánnak tetszeni a szép nemnek, és nem akarják magokat megkedveltetni az idősebb férfiaktól... Csak öltözetök és szilajságok által: mintha tanulták volna a faragatlanságot.”²³ Az együttélés elemi normáit felrúgó fiatalok nem forradalmárok. A betyárosan szilaj fiatal emberek kicsapongásairól némi ízelítőt nyújt az az eset Pesten, amit a megyei jegyzőkönyvekből idézhetünk. 1831. július 17-én nemes Antunovics Lajos maga mellé vette Szágfi György és Lietfáer József egyetemi tanuló társait és „mind ő magára betyár inget, és kezébe baltát vévén, mind Szágfi betyárosan öltözvén, azon idő alatt az egész várost rémülésbe hozták, egy fiákerre felülvén, a városban több helyeken megfordultanak, boroztanak és kávéztanak és a jó polgárokat kurjongatásaikkal, dombérozásaikkal és illetlen magok viseletekkel megbotránkoztatták.”²⁴ A nemes úrfiak faragatlan viselkedése és a szegény jobbágyok kocsmái mulatozása ily módon vált ürüggyé a közigazgatás számára, hogy a rendbontásokért ne azokat, hanem emezeket háborgassa. A helytartótanács kezdettől fogva figyelemmel kísérte ezeket a furcsa mulatozásokat és mint a politikai állásfoglalás kifejezésére alkalmas formákat elemezte, de forradalmiságot nem lelt bennük.²⁵

Paraszti-népi betyárok és úri betyárság. A *betyár* szó társadalmi tartalmának állandó gazdagodását a szó jelentésváltozatainak történeti fejlődésében is fellelhetjük. A MNyTört—EtSz (I, 291) szerint a magyar nyelvbe a szerb *bečar* „nőtlen férfi, legényember, — korhely, munkakerülő ember” szó „állandó foglalkozás nélküli (paraszt)legény” jelentéssel került át. Ez az általános jelentés később — vidékenként változó módon — különféle foglalkozások megjelöléseként konkretizálódott attól függően, miképpen jutottak keresethez a facérkodó parasztlegények. Jórészt az ilyenek közül kerültek ki a pusztai útonállók: ez a társadalmi tény magyarázza az „útonálló” jelentést. Már 1798-ban találunk olyan véleményt, hogy a szabad betyár — „lágyabb kifejezettel élvén” — nem azonosítható a közönséges haramiával, az utasokat megvámoló rablóval: a betyár nem sötétlelkű gazember, mint a haramia.

A *betyár* szó általunk ismert legrégebbi előfordulása még nem közszó, hanem családnév. Faddon (Tolna m.) 1745. július 25-én felvett jegyzőkönyvben Orbán István azt vallja, hogy Balogh Farkas és Németh Péter parancsolatjára a hencsei kaszálóról 95 darab dunaszentgyörgyi marhát hajtottak be. Betyár János, a marhapásztor rájuk fogta puskáját, de Orbán megfogta a fegyvert. A pásztor nem lőtt, hanem Orbán kezére ütött vele. Orbán elengedte a puskát és elvette Betyár János puskaporos szarváját és serétes zacskóját, hogy ne tudjon löni. Másként nem bántották egymást.²⁶ Keszthely környékén 1789-ben *Gyenesi Kilenced és Hegyvám Boroknak Conscriptioja* c. iratban fordul elő Öreg Betyár József, fiatalabb Betyár József és Betyár Mihály neve.²⁷ A békési református egyház anyakönyvében 1789-ben Betyár Balog János, majd 1793-ban Betyár Balog Katalin és sorban több hasonló előfordulás mutatja, hogy a szó elterjedt ragadványnév volt. 1807-ben önállósul: Betyár Erzsébet, 1815-ben Betyár Zsuzsanna, 1818-ban Betyár Rebeka, még 1852-ben is Betyár Zsófia nevek mutatják, hogy a foglalkozás, ill. a foglalkozásnélküliség tudata elhomályosult és nem ragadványnévként szerepel. Kóborló suhanc (adultus) volt Betyár János, aki a tokaji görögkatolikus egyház halotti anyakönyvében szerepel 1795-ben. Talán rokona volt Betyár Balázs, aki 1797-ben fagyott meg (adultus congelatus ex Nyir).

A *betyár* szó gyakori használata kezdetben nem mutatja, hogy pejoratív érzelmi és indulati motívumok tapadnának hozzá. Idővel erre is sor kerül. Végardó község bírāja, Sáfrányos János 1807. április 26-án igazolja, hogy „Juhász János tellyességgel nem igyekezett azon, hogy betsületes Ember módgyára gazdálkodgyon, mert mindeneket elprédált, betyárkodván Kondásságra adta magát. Emellett még lopásra is adta magát, Csonokot lopván, azonban utolérték. Azért (ti. a csónakért) az bornyát elfoglalván, ő pedig akkor elszökött, s bujdosóvá lett.”²⁸ Ez a XIX. század eleji idézet a *betyár* szó jelentésváltozatait egy leíró szövegben is többféleképpen motíválja. A vagyoni eltékozló parasztgazda már nem fiatalember: szegénysége miatt betyárkodik, vagyis munkássá válik, „kondásságra adja magát.” Mint ilyen lopásba keveredik: bár igaz keresményéből a kárvallottat kártalanítják, a testi fenyítés elől elszökik és bujdosóvá lesz. Az elnyomott osztályok egyes tagjai a feudális rendszerben fokozatosan a társadalmi rendszer elleni harc periferiáira kerülnek.

Az uralkodó osztály is korán használja a szót, azonban egészen más társadalmi motiváció alapján, mint amilyenné a paraszti életmódban és szituációiban alakulnak az egyes jelentésváltozások. A hévízi gyógyfürdő 1797. évi rendtartásában a 13. pont így szól: „Ha találtak olyan Betyárok, akik a fürdőszobákon kívül a Hévízben ferednének, azoknak a ferdős meg nem fogja engedni, hogy a ferdőházon felül úszkáljanak, hanem a szélről, de oly távol-ságra, hogy a ferdő szobákhoz ne közelítsenek.”²⁹ Bizonyosra vehetjük, hogy nem paraszti fiatalemberekről (napszámosokról, kondásokról, pásztorokról vagy aratókról) van szó a szabályzatban. A szabályzat készítője a fürdőt használó úriosztály paraszt módra, durván incselkedő fiatalembereit jelöli a *betyár* szóval.

A pejoratív árnyalat valóban az úriosztály felől lopakodik a szó hangulati elemei közé. *Eötvös József A falu jegyzője* (1845) c. regényében Kislaky Kálmán

— a megye volt alispánjának a fia — „keblében a betyár [csupán] szunnyadt” — vagyis saját maga nyomta el vadul mulatozni kívánó hajlamait. Barátja, Réty Ákos pesti diákévei alatt „betyárrá lett, vagy jobban mondva iparkodott, hogy annak tartassék, s ezért a megye fiatalsága között határtalan népszerűséget szerzett magának.” Pest megye parlagias viselkedésű nemes ifjainak tették, hogy „oly ember, ki angolul és franciául tudott, s a félvilágot beutazta, amennyire tőle telik utánozza betyárkodásaikat.” Eötvös határozottan az uralkodó osztály szituációjából adódó társadalmi jelenséghez kapcsolja a betyár szót, mint már előbb is Dessewffy. A paraszti életmód alapján kialakult jelentésváltozatokat, — mint pusztai cseléd, munkanélküli napszámos, alkalmi munkás-zsellér, zsellér, béres stb. — nyilvánvalóan egyik főúr sem ismeri, pedig ezek, a paraszti fiatalokat jellemző „bújdosó, csavargó, útonálló, rabló” jelentés elődei. (Eötvös a *betyár* szót Violára, a haramiává lett jobbágyra és társaira egyszer sem alkalmazza.)

A jelentés megváltozásának ez a tendenciája mutatja, hogy az uralkodó osztály helytelen, durva, parlagias viselkedésű fiataljainak magatartását az elnyomott paraszti rétegek tiszteletlen magatartásához hasonlítva, ítélte el az úri társaság. Ennek az értékelésnek azonban nemcsak erkölcsi, hanem politikai aspektusai is voltak. *Pulszky Ferenc* írja emlékirataiban, hogy 1825—1835 körül a főúri társaság fiataljai körében a magyar szellem felébredése nem a haladó politikai reformok gigondolásában, hanem nyers tréfákban, cigányzenés éjjeli körmenetekben, szilaj magaviseletben, garázdálkodásokban és verekedésekben jelentkezett. Nógrádban, Hevesben és Szabolcsban az úri fiatalság e mozgalmának kolompéria lett a neve. Bécsben a carbonarik fiókjait gyanították ezekben az esztelenségekben és vizsgálatot rendeltek ellenük. Csakhamar bebizonyosodott, hogy „e betyárság alatt nem rejtett semmi politikai cél.”³⁰ A bécsi kormányzat a politikai szervezkedést léhán szilajkodó nemesi fiatalokról tettelezte fel és nem a munka nélküli parasztleányokról. A dolgozó nép szociális helyzete sem a bécsieket, sem a magyar főurakat nem érdekelte. A feudális közigazgatás számára a parasztleányok törvényellenes tettei közbiztonsági problémaként okoztak gondot. A forradalmiság azonban a hetyke úrfiakban is élt és csodálták a paraszti erőt, s utánozni is megpróbálták. Nemcsak verekedések alkalmával, hanem együtt daloltak és táncoltak velük. Ez lett alapja az irodalmi népiességnek, a népieskedésnek is.

A kéziratos dalgyűjteményekben aránylag korán, 1812-ben találunk *Betyár énekek* címszó alatt, más cím és megnevezés nélkül 1-2 versszakos, könnyedhangú, tréfálkozó dalocskákat.³¹ *Szirmay Antal Quodlibet* című dalgyűjteménye előszavában arról a törekvéséről szól: „amennyire lehetett, azon igyekeztem, hogy valóban mindenféle legyen benne, az insurgensek, a katonák, a paraszt legények és leányok énekeit is összeszedtem. Csekélységeknek látszanak ugyan, de ezekben is láthatni a magyar nemzetnek elevenségét.” A mai terminológia szerint inkább *mulatónóták* ezek a betyárénekek, s nem börtöndalok, vagy rabénekek. Az insurgens dalok is hetvenkedő hangvételűek, mint pl. a 81. sz. *Magyar Insurgensek éneke* címet viselő szöveg:

Most vig már az életem,
Mert van Magyar Süvegem,
Kócsag tallu mellette,
Mellyet szeretőm tette.
Világos kék nadrágom,
Olyan színü dolmányom.
Bajuszom sodoritom,
többet el sem hajtom.

Ha fell kötöm kardomat,
Ki varrott tarsolyomat,
Ebugatta Franczia,
Várj Beste-karafia,
Öszvefűzöm a gombját,
Ugy vágom le a nyakát.

Két *betyárénekek*nek nevezett mulatónóta:

16. sz.

Kortsmárosné hallja kend,
Hej! be fene asszony kend,
Hogy nincs kennek gyertyája,
Hogy világítna nála.
Hej! de soká nyitod ki
Majd megfagyok ideki
Szür nincs rajtam, se bunda
Csak egy szürke kiguba.³²

17. sz.

Egyszer voltam én Csáton
Az az: Csáti vásáron,
Ott hallottam ilyen szót,
Nyisd ki Rózsám az ajtót.
Édes Trézsím gyere ki,
hozz egy ittze jó bort ki,
Adj egy csókot, én meg mást,
Ugy meg nem csaljuk egymást.³³

A 16—22. sz. *betyárdal* mind ilyen hangvételű, mint pl.

19. sz.

Élek még én jövendőre
Vetek a Csáti mezőre
Vetek zabot, buzát, kölest,
Veled aratom azt, kedves.

20. sz.

Ej, szolgálló, szolgálló!
Van é borod ell adó?
Van, oly édes, mint a méz,
Olyan tiszta, mint a víz.

21. sz.

A kassai piaczon,
Répát árul egy asszony.
Noszsa Pajtás! végy tőle,
Adj nekem is belőle.

A 67. sz. *Csikós ének* és a 68. sz. *A parasztgazda szolgájának az éneke* is vidáman zengenek:

67. sz.

Hej! Gubáné! Gubáné!
Ényém vagy te, nem másé,
Nem a Turi Gulyásé,
Sem a zsiros kanászé!

68. sz.

Gyere be Te friss Legény,
Együnk ketten derelyét,
Hát a Gazda mit egyik?
Egyen korpa tzipberét.

Szűcs Sándor írja, hogy a sárréti nép emlékezetében ma is él a mulatós kedvű mezőcsáti csikósok emléke, akik az 1800-as évek táján hírhedt nemesi lóköltők és verekedők voltak. Igen sok nemesi udvaron a nagy szalmakazal

belseje ki volt húzva, belül ágasokkal alátámoogatva és a föld ki volt ásva. Senkinek sem kötötték az orrára, hogy mit tartanak benne. Ilyen helyeken rejtegették az orozva vett lovakat, míg a kiigazított bilyog helye be nem gyógyult, s míg jó haszonnal túl nem adhattak rajtuk. Éjszakára fogták szekérbe, hogy megjártassák őket. A vásárterek alján voltak azok a helyek, amelyeket *zöldvásár*ként emlegettek: itt adták el azokat a jószágokat, amelyeknek nem volt rendben a passzusuk.³⁴ A betyárénekek termőhelye kezdetben a csárda, ahol a gyanús üzletkötések után igen emelkedett hangulatban mulattak, énekeltek és táncoltak a mindennapi élet rendjét felrúgó fiatalok. A betyárköltészet egyik fontos jellemzője ez a tombolás. Ezekben a gyakran verekedéssé fajuló mulatságokban vettek részt szívesen az uralkodó osztály tettvágytól feszülő fiataljai is. A harci kedvet nem ideológiai fronton, hanem a tettek mezején kell keresnünk. A fiatalok életkorában gyökerező lázongási kedv fokozatosan alakult az események hatása alatt osztályharcos színezetű forrongássá. Ezeknek a népköltészeti termékeknek a talaja nem a kikristályosult ideológia, hanem a bonyolult élet és szertelen indulatai.

A betyárköltészetben később a betyár elkeseredett ember, aki szerencsétlenségét, sorsát, bánatát borba fojtja. Sok dalban fordul elő ennek megfogalmazása:

Arra alá az alföldi csárdában
Három betyárgyerek iszik bújában.

A dőzsölő gazdagember kérkedik gaztetteivel, hőködik és kéjeleg a kocsmában. A betyár nem ezt az úri haramiát utánozza, hanem a nép tanulatlan embereiben élő és életre kelthető természeti erőként jelenik meg tettvágya a nemeslelkű rablókról szóló színdarabokban is.³⁵ A betyár nem lopni akar, hanem osztozni az urakkal, igazságosan és véglegesen. Olyan történelmi időkben, olyan körülmények között kezdte meg a nagy leszámolást, az igazságtevést, amikor még nem érkezett el az ideje.³⁶ A földesurak tömegesen akasztatták fel a gonosztevőkkel együtt a feudális renddel az igazságért szembenálló hősöket, akiknek emberi életérzését és fiatalos szenvedélyrendszerét őrzi napjainkban is a betyárköltészet. A betyárvilág elmúlt, a folklór azonban megőrizte hősiességükkel együtt ellentmondásaikat is.

Geszten Józsi dalainak első gyűjtői. Geszten Józsi fellépése idején Nyírbátorban is élt népi költő, rigmusfaragó. A szépírási *Köllös Gábor* oskolamester könnyen gördülő halotti verszetével kezdődik 1829-ben a batori matricula, melyben a megholtak neveit jegyezték fel. E borongós művén kívül semmit sem tudunk a jeles férfiúról, az időpont azonban sugallja azt a hipotézist, hogy lehetett valami köze azokhoz a nótákhoz is, amelyek a híres rabló működéséről szárnyra keltek. A verselgető parasztember sem volt ismeretlen jelenség abban az időben. Büdszentmihályról 1816-ban írja Desewffy József Kazinczynak: „Éppen most nyújtja be taksásom esedező levelét rímekben.”³⁷ Feltételezhető, hogy Geszten is ilyenféle rímeket faragott. *Kovács István* táblabíró emlékezései szerint Geszten csinálta a következő kis dalt:³⁸

1. Erdők, mezők, vad ligetek,
De sokat jártam bennetek!
De sok nappalt éjszakával
Töltöttem el bujdosással.³⁹

2. Zöld erdőnek lombos ága
Sokat busultam alatta.
Gesztely Jóska két szép lánya
Mindig aztat siratgatja.

3. Édes anyám sok szép szava,
Kit fogadtam, kit meg soha.
Fogadnám most, de már késő,
Hull a könnyem, mint az eső.

Gesztlen Józsi életrajzi adalékai azt bizonyítják, hogy ha a dalt maga a betyár készítette, csak 1843-ban keletkezhetett, amikor valóban két leánya volt. Kisebbik leánya ekkor halt meg egyéves korában, s elképzelhető, hogy második leányának születése juttatta eszébe anyjának hiábavaló intelmeit. Elképzelhető, hogy szomorúan énekelgette ezeket a hagyományos kifejezéseken alapuló versikéket, amikor a várható szomorú végre gondolt, amikor tudatára ébredt, hogy nem lehet többé belőle a társadalom megbecsülését élvező ember. Ekkor gondolhatott a bujdosásra, új élet kezdésére, hiszen emberi alkatát tekintve nem volt gonosz természetű.

Többen is utalnak arra, hogy már a negyvenes évek elején több dal járt a nép ajkán Gesztenről.⁴⁰ Ezzel magyarázható, hogy Erdélyi Jánosnak 1846-ban, Geszten elfogatása idején küldtek be tetteiről szóló dalokat.⁴¹ Július 12-én *Bónis Barnabásné Pogány Karolin* küld be két füzetet: 1. *Szabolcs—Tiszamelléki s Beregmegyei régi versek* 1—56 darab, 2. *Lakodalmi versek Vőfélyek számára Szabolcs tiszai vidékén, különösen Nagyfaluban*.⁴² Még érdekesebbek a július 31-én *Fejér Pál* által Nyír-Vasváriból (Tiszabüd)⁴³ és gróf *Desseffy Virginia* által Szentmihályról küldött *Nyíri dalok*.⁴⁴ Ezek a dalok a gyűjtők megjelölései szerint nem betyárdalok, hanem Geszten Józsi híres szabolcsi rabló, ill. zsvány dalai. A közlésekből nem derül ki, hogy ezeket a dalokat csupán a köznépdalolja Gesztenről és tetteiről, vagy olyanok, amelyeket a híres rabló maga is szeretett énekelgetni, vagy éppen maga fabrikálta ezeket. Mindenesetre megfontolandó az a körülmény, hogy a Geszten vallatása körüli időszakban három közéleti személyiség tollával feljegyezve maradtak ránk. Ezek a nótaszövegek bizonyítják, hogy Geszten merész tettei a feudális értelmiség képzeletét is megragadták és tetteit nem tekintették aljas nyereségvágyból elkövetett bűnöknek: a dalok feljegyzésének ténye is őriz valamilyen kezdetleges szociális szemléletet az értelmiség részéről.

Ortutay Gyula fiatalkori felfogása szerint „a nép szociális szemlélete a népi kultúra majd minden területén kiütközik. A betyárnóták is azért olyan népszerűek, mert hegedűszóban elmondhatják véleményüket a fennálló társadalmi rendről. Nemcsak a betyárokról elmondott történetekre korlátozódik a nép szociális heve”⁴⁵ — ebben a szociális hévben a társadalmi érdeklentétek csirái is fellelhetők. A rablóromantika jószívű rablója, a polgári gondolkodásmód kereskedői szelleme és az igazságra törő szociális népi állásfoglalás heve a reformkori népies betyárdalokban együttesen mutatja be a valóság ellentmondásait. A Geszten-dalok szövegét szociális hévvel telt félnépi alkotásoknak tartjuk, amelyekben az uralkodó osztály kritikai szemlélete is megjelenik.⁴⁶

A reformkor félnépi betyárdalai tükrözik, hogy Geszten tetteit a feudális értelmiség jobbik része nem tekintette haszonvágýból eredő, közönséges rablásnak. Geszten vakmerő és hetyke, de becsületes gondolkodású embernek tartották, akit inkább szerencsétlen életkörülményeinek sűrűsödése, s nem embertelensége sodort bajba, tett a közrend ellen vétkező személlyé. E dalok szerzőit a törvényszék adminisztratív munkájában résztvevő diákok, gyakoronokok, jurátusok, jegyzőkönyvvezetők közt kell keresnünk, s nem a históriás énekek gyatra fűzfapoétái között. Ezek a fiatal emberek mind a mulató, mind a keserves népdalok dallamára énekelték és gyarapították szövegeiket az élő Gesztenről: ezért lettek olyan hamar divatosak a nyíri részeket. Mivel a Geszten-dalok nem képzelt eseményekről szólnak, hanem az aktuális eseményekről szóló hiteles információk voltak, inkább olyan népies helyzetdalok, amelyek a Geszten iránti rokonszenv következtében divatos nótákká váltak, mintha valódi népdalok lennének. A nép emlékezete egy részüket több mint egy évszázadon át megőrizte, más részüket meg is toldotta.

A dalok gyűjtését ebben a szituációban nem tekinthetjük néhány arisztokrata népi divatnak hódoló hóbortjaként. Nemcsak a rablóromantika szentimentális elemei keveredtek a betyár néven ismert pusztai csavargó és rabló szegénynép tetteivel, hanem a feudális társadalom alapvető ellentmondásai új meg új helyi formákat is alkottak. 1840 körül nemcsak gazdasági téren hegyeződtek ki ezek az ellentmondásos furcsaságok, hanem a mindennapi gondolkodás a szellemi élet és a műveltség terén is. A piacra termelés polgári jellegű tendenciáit erősítette, hogy a feudális értelmiség, a honorácior osztály jelentős része sem volt már önellátó: nem a földbirtokból származott a jövedelme, hanem mindinkább a szellemi munkáért járó munkadíjakból. Ennek következtében a közéletben olyan ismeretek váltak szükségessé, amelyeket a feudális rend ezideig oktatni szükségesnek nem tartott. A feudális értelmiség (gazdatiszt, mérnök, pap, tanító) részben elszegényedett nemesi családok sarjaiból, részben tehetségesebb jobbágyok fiaiból, részben kereskedők és mesteremberek gyermekeiből nevelődött ki. Ez a vegyes összetételű feudális értelmiség részben felfelé, az arisztokraták felé, részben lefelé, származása helyéről, a dolgozó nép felé kereste az integráció lehetőségeit, megélhetése forrásait, a korszerű helyi kapcsolatokat és társasági formákat, amelyek biztosítják megélhetését, a munkáért járó díjazás gazdasági forrásait.⁴⁷

Nem a dalok nem voltak a polgári fejlődés elsőrendű forrásai, hanem az élet elemi szükségletei. *Ortutay Gyula* fiatalkori felfogása szerint „szabolcsi népdalok gyűjtésével alig foglalkozott valaki, bár többek közt egy Desewffy grófnő is gyűjtött, engedve a kor divatának.”⁴⁸ Az Akadémia 1832—34. évi Évkönyve emlékezik meg arról, hogy Desewffy Virginia olyan népdalokat küldött be, amelyek alkalmasak a magyar nyelv és az irodalom fejlesztésére.⁴⁹ A grófnő nem hagyta íróasztalok fiókjaiban elheverni gyűjteményét: tökéletesíti módszereit. Tíz év múlva, 1844. augusztus 16-án Szent-Mihályról írja Toldy Ferencnek, hogy „az Erdélyinek küldött valódi népdalokat a nép szájából s a közönséges cigánybandáktól tanultam.”⁵⁰ 1845-ben le is kötázza a népdalok melódiáját és 1846. december 12-én aggódva kérdezi Toldytól: „Erdélyinek a minap küldtem egy néhány népdalokat hangjegyekkel s egy levéllel együtt,

nem felelt eddig, azonban merem remélni, hogy mindent pontosan megkapott.”⁵¹ Nem volt olyan irodalmi vállalat, amelyet *Desewffy Virginia* (1807—1856), *Desewffy József* (1771—1843) és *Sztáray Elenóra* (1780—1849) leánya ne támogatott volna: lelkes irodalom- és néppártolását nem tekinthetjük szeszélyes főúri divatozásnak, vagy naiv magyarkodásnak.⁵² Akkor sem volt mindennapi jelenség, hogy egy grófnő több évtizeden át foglalkozzék népdalok szövegének és dallamának leírásával!⁵³ Az arisztokrácia elszegényedő, szigorúan kötött anyagi lehetőségek közt élő tagjai, mint a Szentmihályra visszavonult, a polgárság felé orientálódó *Desewffy*-ek (Aurél, Emil és Marcel) őszinte rokonszenvvel figyelték a szociális jelenségeket is, nem úgy, mint a gögtől feszülő különcök. *Kazinczy Ferenc* meleg barátságot tartott *Desewffy Józseffel*, s *Szent-Mihály* címen epigrammát írt *Sztáray Elenóráról*, az irodalom pártolásáról híres grófnőről, *Virginia* anyjáról. *Döbrentei Gábor* többször is megfordult a szentmihályi kastélyban: *Desewffy* segítette hozzá pályája megindulásához.⁵⁴ Szabolcs megye nem volt olyan elmaradott ebben az időben, mint amilyennek a választási hadjáratok erőszakosságai miatt ábrázolták. Sok köznemese volt és sok gazdag földbirtokosa.⁵⁵

A szabolcsi fiatalság polgári elemei közül számunkra *Fejér Pál* személye a legérdekesebb. Ez a név a 48-as ifjak egyik vezéralakját rejt: a *Vasvári* nevet csak 1847-ben kezdte használni, amikor tanár lett a *Teleki Blanka* grófnő leánynevelő intézetében. Apja szintén *Fejér Pál* volt: 1846-ban még élt, de egészen előregedve, görögkatolikus pap létére alig tudott már írni. *Vasvári Pál* 1826-ban született *Büdszentmihályon*, a későbbi *Nyirvasváriban* és 1846-ban, húsz éves korában lelkesen írta össze szülőföldje népdalait.⁵⁶ A három korabeli gyűjtő közül az ő általa feljegyzett *Geszten-dalok* világítják meg legsokrétűbben a híres rabló népköltészeti jelentőségét.

Mivel a *Geszten-dalok* három nem tudományosan képzett folklorisztikai adatgyűjtő tevékenysége révén keletkezésükhöz közelálló időpontból, 1846-ból ismerjük, egyik feladatunknak tekintjük, hogy ezekben népköltészeti motívumkincsünk elemeit korábbi szövegekből is ki tudjuk mutatni. Másik feladatunk ezzel kapcsolatban csak az lehet, hogy *Geszten Józsi* élettörténetét, amelyet aránylag pontosan ismerünk, viszonyítsuk azokhoz a mozzanatokhoz, amelyeket a nép(!) megverselt. Nemcsak e két síkon, hanem a népköltészet ma élő közhelyeinek a metszőpontjain is szeretnénk néhány történeti mozzanatot egybevetni a hagyományos epikai motívumkincssel.

Geszten Józsi megsebesülése és elfogatása. A népköltő képzeletét első sorban a rettenthetetlen hős elbukása inspirálja arra, hogy kifejezze csodálatát a szomorúan elfoszló reményekről, a hős elbukásáról.⁵⁷ A *Bónisné* által feljegyzett szöveg a *Gesztely Josi (mostani szabolcsi rabló) dala* címet viseli. Hét 4 soros versszakból áll, s tartalmilag három részre tagolható. Az első két versszak *Geszten* elfogásáról emlékezik meg, a második két versszak a szegény zsidóval történt csúfos esetről, a harmadik rész három versszaka a komisz-záriusról (szolgabíróról) szóló, csúfolódás. Lássuk az első két versszakot:

Gesztely Josit hat hajdu kiséri,
Szabó Klári az ablakon nézdeli,
Ne nézd Klári bajomat, bajomat,
Mind teérted szenvedem azokat, azokat.⁵⁸

Gyenge vagyok, de derék, de derék
Fáj a kezem, meg lőtték, meg lőtték
Zsíros Pista lőtte meg, lőtte meg
Hogy a ménkü üsse meg, üsse meg.

A Desewffy Virginia által küldött öt szakaszos zsványnóta utolsó verszaka az előbbi dal érdekes változata: eszerint Zsíros Pista nem a kezét, hanem a nyakát lőtte meg Gesztennek. Személyleírása is a nyakán észlelhető nagy sebhelyről emlékezik meg.

Gyenge vagyok nevendék, nevendék,
Fáj a nyakam, meglőtték, meglőtték!
Zsíros Pista lőtte meg, lőtte meg:
Hogy a patvar a kezét üsse meg!

Desewffy Virginia e versszaknál csillag alatt megjegyzi: „E strófát Geszten maga mondja, kit valóban Zsíros Pista cigány czimborája sebesített meg. — s úgy került aztán a Megyei börtönbe.” Több adatunk is van arra, hogy Zsíros Pista lehetett Geszten árulója. 1847-ben, „amikor Zsíros Pista a törvényszék szembesítő ülésén rávallotta viselt dolgaikat, Geszten észrevétlenül lecsavarta kezéről a súlyos vasbilincset és úgy ütötte le vele cinkostársát, hogy az térdre esett előtte.”⁵⁹

A versnek két recens változatát ismerjük. Az egyiket hódmezővásárhelyi Szabó Vilma ballada részeként, a másikat a Sárretről. Mindkettő a vármegye hajdúját átkozza, aki nem sajnálja a fiatalember gyenge testét összetörni. Geszten első szökeseit is az motiválta, hogy irtózott a vallatástól. Valószínű, hogy a kegyetlen verés volt az általános jelenség, s a verset aktualizálták Gesztenre is.

Hódmezővásárhely:

Gyenge vagyok, növendék, növendék,
Fáj a hátam, megverték, megverték;
A vármegye kutyája verte meg,
Hogy a fene kezét-lábát egye meg!⁶⁰

Sárrét:

Gyenge vagyok, nevendék,
Fáj a farom, megverték,
A vármegye vén hajduja verte el,
Hogy a fene kezeszárát egye el.⁶¹

A balladakutatók ismeretei szerint Geszten Józsi, a Nyírség nem csekély népszerűségnek örvendő betyárja az 1840-es években tűnt fel.⁶² A következő dalt szerintük ebből az időből ismerjük, holott 1932-ben énekelte Ortutay Gyulának özv. Farkas Andrásné nevű koldusasszony.

Gesztlen Józsi Bársony lovát nyergeli,⁶³
 A babája keservesen könnyezi.
 — Ne sirassál, barna babám engemet,
 Nagykállai fenyveserdőn keresnek.

Nagykállai fenyveserdő a hazám,
 Oda gyere, barna babám, énhozzám.
 Meglátod az aranyvesszős tanyámat,
 Sugármagos-aranyos almafámat.

Gesztlen Józsi mikor kiment a rétre,
 Hegyes tetejű kalap a fejébe.
 Duffla fegyver kilátszik a subából,
 Leesett a kard a baloldaláról.

Ezenyolcszáznyolcvanegyben mi történt?⁶⁴
 Geszten Józsit a zsandárok meglőtték.
 Mikor ment a gulyáskunyhó elébe,
 Egyszerre lőtt két zsandár a fejébe.

Gesztlen Józsi mikor látta, hogy maghal,
 Felkiáltott jaj-keserves szavakkal:
 — Ez a világ se volt nékem öröme,
 Itt kell hagyni a babámat örökre.⁶⁵

Balsa, Szabolcs megye

A balladakutatók ismeretei szerint Geszten Józsi első rabságából 1848-ban szabadult ki és vitézül harcolt a szabadságharcban. A szabadságharc leverése után elfogták és ötvenes évek elején a nagykállói várból való szökése közben lőtték le.⁶⁶ Geszten Józsi életútjának ismerete alapján ma már tudjuk, hogy mind a balladaváltozat, mind a balladakutatók oly eseményekre utalnak, amelyek a szabadságharc után történtek a híres rablóval. A ballada nem az 1841. évi, hanem az 1859. évi eseményeket énekli — meglehetősen torzítva. A *zsandár* szó az abszolutizmus rendfenntartó közegeire utal. A ballada frazeológiája, az eseményeknél későbbi jellegű szókinccse sem azt mutatja, hogy a ballada 1848 előtti remek, — inkább ügyes históriás ének, amely a prózai szóhadományok, s nem a tények ismerete alapján készült. (A téves évszám is ennek köszönhető.) Értékes változat, amely a további elemzést is megérdemli: azt bizonyítja, hogy a szűkebb táj, Geszten működési területe ma is őrzi és új alkotásokra serkenti a nép sorsa iránti részvétét, a tragikus halál emlékét.

Gesztlen Józsi kalandja a zsidó boltossal. Desewffy Virginia változatának első négy versszaka egy érdekes kalandot énekel meg: Geszten Józsi rablási kísérletét a szegény zsidó boltjában, amely nem lehetett jelentős különben, mert a periratokba nem került be.

Három pisztoly a Geszten markába
 Úgy megyen a zsidó udvarába,
 Gondolkozik a zsidó felőle:
 Áj! Váj! mi lesz már belőle?

Bement Geszten a zsidó boltjába,
 Kihordták a portékát rakásra,
 Gondolkozik a zsidó felőle:
 Áj! Váj! hova lett belőle?

Feltörték a zsidó kamaráját,
 Elvitték két oldal szalonnáját,
 Zsidónak hagyma a szalonnája:
 Áj! Váj! mi lesz vacsorára?

Bement kutya a zsidó házába,
 Megette a sült krumplit hajába
 Tépi Hersli a haját bújába:
 Áj! Váj! mi lesz vacsorára?

Bónisné csupán két versszakot jegyzett fel erről a kalandról, de ez is bizonyítja elterjedtségét.

Három pisztoly a Geszten markába,
 Úgy megyen a zsidó boltjába,
 Gondolkozik a zsidó magába,
 Áj váj mi legyen már belőle.

Elment Gesztely a zsidó pitvarába,
 Megette a zsák krumpírt hajába,
 Gondolkozik a zsidó magába,
 Áj váj, mi lesz már lakodalmára.

A kaland nem annyira a rabló hősiességét dicséri, mint inkább felsülését: a gazdagnak hitt zsidó boltjában nem talál mást, mint sült krumplit. A szalonnára való célzás alkalmat ad arra, hogy utaljon Geszten emlékezetes szalonnalopásával kapcsolatban a zsidó rítus által tiltott étel fogyasztásának bizonyítékára. A dal részben Geszten felsülését csúfolja, másrészt a szegény zsidót, akinek szalonna a vacsorája, vagy a krumplit tartogatja lakodalmára. Nem antiszemita töltésű ez a csúfolódás, hanem a zsidó szegénységét veti össze másfajta szegények rablási kísérletével. Különben Nyírbátorban az 1828. évi összeírás szerint öt zsidó család volt csupán.⁶⁷ Közülük egyedül Mandel Simon volt tehetősebb kereskedő egy szolgálóval. Ez a zsidó család még Mátyás király idejében került a vidékre. A századforduló körül Mandel Eduárd és Társai cégnek gőzmalma, szeszgyára, szeszfinomítója és olajgyára volt.⁶⁸ 1828-ban a többi zsidó: Mózes Mihály, Kheimann Rafael, Benjámín Sámuel és Wolf Jákob házatlan zsellérként egyedül dolgozó mesterember volt. A Gesztenről szóló dal

a nyírbátori szegény zsidók életmódját csúfolja. Nem Geszten készítette, hanem a Geszten ügyefogyottságát csúfolta ki a megyei nemes „betyárkodó” fiatalság.

Itt mutatjuk be a Fejér (Vasvári) Pál által feljegyzett Geszten-dal több részből álló szövegéből a feljegyzés első oldalát. Ezek a versszakok mutatják, hogyan vegyülnek Geszten szegénységének jellemzői a zsidók szegénységének gúnyos érzékeltetésével.

Illik Gesztennek a táncz,
Mert a lábán csörög a láncz,
Geszten Józsit hat legény kíséri
A babája az ablakon nézi.

Gesztlen Józsi mi lesz vacsorára
Findzsa kávé lesz az asztalára
Megüzenem Bátor városának
Hogy engemet itt sanyargatának.

Ne nézd rózsám gyászos életemet
Min teérted szenvedem ez/eke/t,
Lesohajtott a nap éjszak felől
Geszten Josi néz Nagy Kálló felé.

Betyárságom mondom nem sajnálom
Csak azt a kis árva lyányom szánom
Geszten Józsi életének határa
Elmúlik már látom nem sokára.

Kardom fegyver, pejparipa fegyver
Így van a kit a jó Isten megver.

Ebben a dalszövegben a betyárság kifejezésben nem a „jószívű rabló” motívum adja meg a vers hangulatát, hanem a hatalommal való szembezállás miatti hiábavalósága letörés. A betyár lábán csörgő lánc szolgáltatja a muzsikát azokhoz a szomorú gondolatokhoz, amelyek elfogatása alkalmával a halál vízióját idézik fel.⁶⁹

Gesztlen Józsi és a komisszárus. Nyírbátoron az emlékezések szinte kifogyhatatlanok Geszten Józsi kisebb-nagyobb hősködéseiről. Nyírbátortól a Tiszáig övé volt a határ. Bogát felé volt egy sűrű erdő, ott tanyázott Geszten meghitt pajtásaival, — mondja Tamás János tiszadadai földműves. „Egyszer a szolgabíró arra járt kocsival. A betyárok kiugrottak, a lovakat lekapcsolták, a szolgabíró meg leölelték a kocsiról és bevitték magukkal az erdőbe. Ott mulattak vele egész éjjel. Reggel a lovakat befogták a hintóba és elbocsátották. Ez a szolgabíró később mindig másfelé irányította a pandúrokat, mint kellett volna, mikor a Geszten bandáját kergették.”⁷⁰

Gesztlen Józsi merészségét mutatják az ilyenféle tettek. De azt is mutatják, hogy a hatalom képviselőinek imponáltak a virtuosus cselekedetek. A betyárköltészetben talán az első olyan termék az a három versszak, amely Bónis Barnabásné lejegyzésében Geszten egyik ilyen kalandját verseli meg.

Gesztlen Jósi nagyot ivott bújába,
Nyíregyházi vásárkor a tabernába,
A comissarius vele ivott, s szerette,
Hogy Gesztely ingyen megvendéglette.

Találkoztak későbbben a fogságban,
Comissarius nagyot csapott markába,

Megfogtalak Gesztely Josi nagy bajjal,
Nem iszom én veled többet ezúttal.

Az igaz, hogy keresett kend már régen,
De csak ott, hol sok bort mértek el ingyen.
Ismerte kend bizony az én képeimet,
De nem merte megfogni személyemet.

A betyár gúnyolódása a városi komisszáriussal a megyei és a városi közigazgatás versengésének emléke is lehet: mindkettő korrupszága közismert volt és sok esetben ennek köszönhető a betyár csodával határos megmenekülését. A pécskai recens változat a Gesztennel történt eseményt nem anekdotikus csattanóval, hanem szélesebb epikai mederbe ágyazva mondja el, s mutatja, hogy tipikus esettel, nem csupán Geszten személyéhez fűződő eseménnyel van dolgunk.⁷¹

A csárdában kapott a komiszáros,
Mégkötözött, mint barmot a mészáros.
Szépen kértem: ne veressen rám vasat!
De még meg sem hallgatta a szavamat.

Újra kértem, szépen hozzá kerültem,
Hogy jobb leszek ezután, azt ígértem;
Szépen kértem komiszáros uramat,
Odaadom a legszebbik lovamat!

Nem kell nekem, csak a fakó egyedül,
Megőriz a kedves pára mindentől:
Ha ráülök, felemelem fokosom,
A vármegyét mind halálra olvasom.

Egy szép lovat komiszárosnak adtam,
Mikor mondta, de örömmel hallgattam:
— Bátran jöhetsz, bátran mehetsz, nem bántlak,
Akár éjjel, akár nappal talállak.

Gesztlen Józsi mint kisasszony. Sehogyan sem illik a Gesztenről kialakult szomorú képbe az a csíny, amit kisasszonykodásáról őrzött meg a betyárköltészet, pedig ennek a játékos dalnak van a legtöbb recens változata. A kalandban Gesztennek osztoznia kell Jáger Jóskával, akinek talán többször szerepel a neve, mint Gesztennek,⁷² de a kalandot először megéneklő változat igen korán, a Fejér (Vasvári) Pál által feljegyzett szövegben megjelenik. Így örökítette meg ez a változat Geszten Józsi női ruhában sétifikálását:

Gesztlen Jóska mint kisasszony
Sétál végig a városon
A boltosné úgy fogadta
Isten hozta kisasszonyka.

Isten hozta kisasszonyka
 Kék világos patyolatba
 Válogatja a selymeket
 Különnél különbéleket.

Felírta ő boltajtóra
 itt vásárolt Geszten Jóska

Váratlanul ehhez kapcsolódik az üldözését töredékesen érzékeltető részlet:

Felnézett ő az egekre
 mind a három Istenére.

Én Istenem Isten fia
 adj erőt a karjaimba
 Hogy fegyverem felvehessem
 Pest vármegyét leverhessem.

Pest vármegye addig hajtott
 Rajna vizének szorított
 Rajna vizét átalmentem
 Szigetébe kikötöttem.

Míg fegyverem szárogattam
 addig egy órát aluttam

Fejér Pál kuszált sorai azt mutatják, hogy sietve jegyezte fel, talán első hallás után írta le. 2-2 sort folyamatosan írt, nem tagoltan, s a vége átcsap olyan mulató nótába, amely hasonlít az 1836-ban Sobriról énekelt könnyed versikére:⁷³

Gesztlen Jóska a csárdába
 bort iszik a távernába
 Teli pohár a kezébe
 friss menyecske az ölébe.

Friss menyecske gyócs ingválla
 mint a veres hagyma hártya
 De nem az ő pénze ára
 Geszten Jóska vette rája.

Kállay András is így emlékszik vissza a gyermekkorában tanult dalra:

Gesztely Józsi a csárdában
 Maga iszik a kocsmában
 Piros kendő a kezében
 A babája az ölében.⁷⁴

Molnár József Csengerben (Szatmár megye) 1914-ben több ízben is hallotta énekelni Pap Mihálynétól, „öreg” dajkájától Geszten Jóskáról, a gyönyörű-szép leányarcú betyár egyik csínyjéről ezt a dalt:

Gesztén Jóska mint kisasszony
Végigsétál Pest városon.
Sétál kisasszony módjára
Egyik boltból a másikba.
Így fogadta a boltosné:
„Isten hozta kisasszonyné!
Válogassék a selymekbe,
Különbnél különbfélékbe.”
Válogatott a selymekben,
Különbnél különbfélékben,
Aztán kifordult a boltból.
Ráírta a boltajtóra:
„Itt vásárolt Geszten Jóska,
Majd megfizet a Jehova!”⁷⁵

A nyírbátori szóhadgyomány szerint is Pesten virtuskodott Geszten női ruhában: nóta is szól róla, de már csak töredékeire emlékeznek Tiszalökön.⁷⁶

Gesztény Jóska mint kisasszony
Végigsétál Pest városon.
Benézeget a boltokba,
Violaszín viganóban.

Nékem tetszik olyan kendő,
Miből kettő nyolcszáz pengő.
Nékem nem kell olyan kendő,
Miből kettő kétszáz pengő.

Benézeget a boltokba,
Egyik boltból a másikba,
Válogatja a selymeket,
Különbnél különb színűeket.

(Kifizette a kendők árát és
amikor kiment:)
Ráírta a boltajtóra:
Itt vásárolt Gesztény Jóska.
Itt vásárolt Gesztény Jóska.
Aki bánja, tegyen róla.

A boltosné így szólítja:
Mi tetszik hát kisasszonyka?
(Igen, kisasszonynak volt öltözve,
— veti közbe adatközlőnk.)

(Még ezt is hozzámondják:)

Hát te, hát te, hajóslegény,
Vigyél át a Duna vizén.
Míg a Dunát átalúztam,
Kilenc órát mulasztottam.

A recens anyag keverék volta indíthatta Béres Andrászt arra a feltevésre; hogy ezek a részek töredékei egy hosszabb balladának, amelynek összefüggés nélküli elemei maradtak meg az emlékezetben. Fejér Pál korai változata, amely sokban hasonlít a recens töredékekhez, azt mutatja, hogy már 1846-ban keveredtek a Geszten kisasszonykodásról szóló dalok szövegei másféle szövegekkel

is. Magukat a Geszten-dalokat valószínűleg mindet egy dallamra énekelték és ez a dallam olyan divatos nótát is felidézett, amelyet mi nem ismerünk. (Állításunk csak az azonos szótagszámú szövegekre érvényes, bár egyes szavak ismétlései azt mutatják, hogy ha kellett, megtoldották a sorokat.) Különben a Pest vármegyére (városára) utalás időben egymástól távoli felbukkanása mutatja, hogy a Geszten-dalok keletkezésük idején is keveredtek olyan dalokkal, amelyeket más betyárról, vagy más betyárokról is szívesen énekelték.⁷⁷ Kodály Zoltán által Gacsály községben (Szatmár megye) feljegyzett változat két verszaka is a pesti boltban vásárló Geszten Jóskáról szól, majd így zárul:

— Ó, te kapun álló strázsa,
Mi a kapunak váltsága?
Mondd meg hamar, mert sietek,
Idegen földre igyekszek.
— Nem kell nekem fizetésed,
Csak az igaz neved mondd meg!
— Igaz nevem Geszten Jóska,
Lakóföldem a Nyír dombja!⁷⁸

Szűcs Sándor szerint Geszten Józsi egyik legényét egy nagyvásári tabernában fogták el: ily alkalmakkor találkoztak kedveseikkel, azért szól ezekről oly sok mulatónóta.⁷⁹ Tiszadobon 1889-ben még élt Trézi néni, aki el-elmondogatta, hogy a tokaji vásári tabernában mint fiatal leányka táncolt magával Geszten Jóskával is.⁸⁰ Ezek a csárdás leányok nem voltak a legerkölcösebben élő nőszemélyek. A róluk szóló csúfolódó nóták hangulata is emlékeztet a Geszten-dalok hangvételére.

Ez az utca petrezselyem,
Karasz Juci talpig selyem;
Lehet annak, van is annak,
Czeglédi vette azt annak.

Ez az utca hosszabb volna,
A közepén egy bolt volna,
Karasz Juci odamenne,
Talpig selyem ruhát venne.

Karasz Juci híres kurva,
Nem talál a gyalogútra;
Piros alma hull az útra,
Úgy talál a gyalogútra.

— Csak gyászt adjon, görög uram,
Úgy sem lesz már hitese uram,
Mert ha hitese uram lenne:
Piros selyem szoknyát venne.⁸¹

A megesezt leány és a boltos közti beszélgetés hangulati elemei is hasonlóak:

Szabó Julcsa Szentára ment,
Egyenesen a boltba ment.
Azt kérdezte a boltostól:
— Van-é néki baba dunna?

— Minek az a babadunna?
Nincsen magának még kontya.
— Ha nincs kontyom, lesz porontyom
Kell annak a babadunna.⁸²

A boltban selymet lopó nemes kisasszony figurája az osztályellentétek hajdani megjelenését őrzi ebben a fejezetben:

A kisasszony Pozsonyban,
Selymet lopott a boltban.

— Ne bántson engem az úr,
Mert az apám földesúr!

A kisasszonyt megcsípték,
Selymet tőle elvették.

— Ha az apád földesúr,
Selymet lopni ne tanulj!⁸³

Geszten Józsi kisasszony-kalandja keveredik a könnyű életű nők cifrálkodását gúnyoló nótákkal, bár a szóhagyományban megőrzött kaland mozzanatai annyira valószínűtlenné, hogy inkább vélnénk Mátyás-trufának, mint betyárcsínynek. A kisasszonykodás nem illik a szilaj fiatal emberek hetike viselkedéséhez: mélyebb folklorisztikai rétegekből valónak gondoljuk.

Béres András egyik adatközlője, Nagy Pál elmondja, hogy Geszten Józsi fényes nappal is bemelegkedett a városba, vagyis Nyírbátorba. A mai Vasút utcában volt akkoriban a rőfös zsidó boltja. Geszten bement és egy öltözet ruhát kért a feleségének. Azt mondja a boltosnak: — Próbálja csak fel ezt a ruhát, hogyan áll, mert a feleségem olyan állású, mint maga! — A boltos fel is öltözött a fehérchseléd ruhába, Geszten meg felmarkolta a pénzt a fiókból és kilépett az ajtón. Ment gyorsan elfele. A boltos meg női ruhában szaladt utána és kiáltozott: — Fogják meg! Fogják meg!... Erre Geszten azt tanácsolta a járókelőknek, hogy fogják meg a boltost: megbolondult nyilván, mert női ruhában szaladgál az utcán. Mire észbekaptak, Geszten messzejárt a zsidó boltos pénzével.⁸⁴

Ez már betyárcsíny: furfangos és merész. Kálmány Lajos Mezőtúron jegyezte fel a kisasszonyruhába öltözött betyár merész kalandjáról szóló nótát:

Jáger Jóska nagy huncut volt,
Míg ezen a világon volt.
Felöltözött lányruhába,
Pipipiros rokolyába.

„Válogasson a kisasszony,
Ne siessen olyan nagyon!”
„Sietek én, görög uram,
Sokfelé van az én utam.”

Végigsétált a piacon,
A piacon mint kisasszony.
Bémegegyen a szélső boltba,
Válogat a viganókban.

A szegedi akasztófa
Márványkővel van kirakva,
Míg a töve ki nem száradt,
Jáger Jóska rajtaszáradt.⁸⁵

Ebben a változatban érvényesül a művészi szerkesztés archaikus jellege, — de nem is Gesztenről szól. Ortutay Gyula a változathoz fűzött megjegyzésében felhívja a figyelmet, hogy „Jáger Jóska balladájának témája: a lányruhába öltözött betyár kalandja kedvelt tárgya volt a ponyvatörténeteknek; előfordul Rózsa Sándor bandájával kapcsolatos elbeszélésekben, feldolgozzák Tömörkény, Békefi Antal, Palotás Fausztin is.” Arra is utal, hogy másutt Gesztenről mondják el a történetet: nyilván ismertek prózai változatokat is e cseles históriáról.⁸⁶ Egyelőre Jáger Jóskáról történeti adatokat nem ismerünk, ezért inkább

mondai vonásként értékeljük a lányruhába öltözött betyár motívumát, mint a valóságban is megtörtént esetet. A probléma további kutatásokat igényel: erre inkább felhívjuk a figyelmet változatainkkal, semmint lezárjuk.⁸⁷

Ha áttekintjük a Jáger Jóska nevével ismert változatokat, újra találkozunk olyan versszakokkal, amelyeket Geszten Jóskával kapcsolatban önállóan is ismerünk. A csincsei (Borsod megye) változat első öt versszaka a miskolci híres boltban violaszín patyolatruhában levő betyár merész tettét örökíti meg, majd így zárul:

Jáger Jóska nagy betyár volt,
Míg a koporsóban nem volt.
Nyugszik már a föld gyomrában
Tizenhét szél gyolcs gatyában.

Jáger Jóska temetője —
Kivan a lába belőle:
Ha egy kis hó esik rája,
Bizony megfázik a lába!⁸⁸

Jáger Jóska címmel egy máramarosi rutén balladát közöl Patkó György 1929-ben, amelyet Hosszúmezőn jegyzett le magyar nyelvű szöveggel. A műfaji probléma felvetése nélkül — vajjon valóban balladának tekinthető-e ez a szöveg, — a nyolc versszakból álló szöveget értelmileg négy önálló részre oszthatjuk. Ezek a részek legfeljebb hangulati hatás tekintetében függenek össze egymással: 1/ az első három versszakban Jáger Jóska és Köller Pista, két híres betyár henceg a lólopásról; — 2/ ezt követően három és fél versszak a kisasszony ruhában debreceni boltban ruhát vásárló Jáger Jóska tettét örökíti meg; — 3/ egy versszak a koporsó nélkül eltemetett Jáger Jóska nagy híréről elmélkedik; — 4/ az utolsó versszak a sok rosszat beszélő világról emlékezik meg.⁸⁹ Néhány részlet:

Debreceni ruhásboltba
Bement oda Jáger Jóska.
Bement oda Jáger Jóska
Kisasszonyi tunikába.

„Üljön már le kisasszonykám!
Mi tetszik a vásárfián?”
„Nékem olyan selyemkendő,
Kiből ezer forint kettők.”

De az eztet nem gondolta,
Kisasszonynak szólította.

Kiment onnan Jáger Jóska,
Ráírta az boltajtóra:
Itt vásárolt Jáger Jóska
Kisasszonyi tunikába.

Jáger Jóska oly híres volt,
Hogy még koporsója se volt.
Ott fekszik a föld gyomrába
Egy nagy fekete gubába.

Nyáry Albert 1910-ben írja, hogy egy Mihálygergén történt gyilkosságot balladaszerűen szedett versbe a „nép.” Az eset nem lehet nagyon régi, mert „a vasutat is említi a vers.” Jáger József Répás Matyival tüzet rakott a mezőn és együtt mulatoztak. Jáger el akarta venni Matyi szűrét, de az nem adta. Erre Jáger fogta a baltáját és agyoncsapta Répás Matyit, nem törődve azzal, hogy

a gőzös majd beviszi Egerbe, a törvény elé.⁹⁰ Nyáry Albert is jelzi, hogy tk. két ballada-töredék olvadt egybe, mert a történet váratlanul így fejeződik be:

Egyik útról a másikra,
Egyik boltból a másikba
Válogatja selymeket,
Különbeknél különbeket.

— Válogasson húgomasszony,
Ne siessen olyan nagyon!
— Sietni kell, görög uram,
Eger felé visz az utam.

Jáger Jóska neve a századforduló körül sokkal erősebb vonzást gyakorolt a nép képzeletére, mint Gesztené. Tíz évvel később, 1920-ban Ceszneken (Veszprém megye) egy ottani fiatal leánytól jegyezte le a dalt Bartha József.⁹¹ A torzított nevek is megegyeznek a hosszúmezői (Máramaros megye) dal szövegével:

Este van már, alkonyodik,
Sűrű erdő sötétedik.
Van is abban híres betyár,
Ki száz ember előtt megáll.

Bement Jáger győri boltba
Talpig vörös viganóban.
A boltos is meggondolta:
Kisasszonynak szólította.

Elöl megy a Völner Pista,
Utána meg Jáger Jóska.
„Jáger Jóska, ne lőj agyon,
Pej paripám neked adom.”

„Üljön le hát, kisasszonyka!
Mi tetszik a vásárfia?”
„Nékem olyan selyemkendő,
Miből ezer forint kettő.”

„Nem kell nékem pejparipa,
Van az minden istállóban.
Nem kell nékem pejparipa,
Csak a babám csábítója.”

Mikor kiment Jáger Jóska,
Felírta a boltajtóra:
„Itt vásárolt Jáger Jóska!
Vásárolt olyan selyemkendőt,
Kiből ezer forint kettő.”

Jáger Jóska oly híres volt,
Hogy még koporsója sem volt.
Ott fekszik a föld gyomrában,
Egy nagy fekete subában.

Kálmány Lajos kéziratban ránkmaradt alföldi balladáit közt maradt fenn egy érdekes változat, amelynek A híres betyár címet akarta adni.⁹² Ki lehetett ez a betyár? — nem tudjuk: talán sohasem tudjuk meg, hiába soroljuk fel az egyes versszakot itt-ott megjelenő változatait.⁹³ Érdekessége, hogy a szöveg nagyrésze a Fejér (Vasvári) Pál feljegyezte Geszten-dal szemléletével rokon. Geszten személyisége Jáger Jóskán és Völner Pistán keresztül így formálódott át a múlt ködéből felvillanó alak ábrázolásává.

Én vagyok a híres betyár,
Kit a vármegy hajdogál:
Hajtja, hajtja, mindig hajtja,
De soha meg nem foghatja.

Cifra Náni ennem adott,
Hat vármegye rajtam csapott.
Cifra Náni ennem adott,
Hat vármegye rajtam csapott.

Széles víznek nekihajtott,
De ottan is elszalajtott.
Fakó lovam szólítottam,
Széles vízen átúszattam.

Túlsó szélén kipányváztam,
Az istennek hálát adtam:
Fegyveremet tisztogattam,
Mindjárt új életre kaptam.

Felültem én a lovamra,
Fordítottam Hortobágnak.
Hortobágyból Burgujásnak,
Cifra Náni udvarának.

Megkötöztek, magvasaltak,
Nagyváradra behajtottak.
Nagyváradra behajtottak,
Két bíró kezére adtak.

Könyörögtem a bírónak:
Nincs ereje a tagomnak.
Mérges szemét rámvetette,
Mondja: — Adta-teremtette!

Most estem én már rabságba:
Kesely lovam bitangságba.
Kesely lovam bitangságba,
Kedves babám árságba.

A híres betyár c. dalfüzér egy kiváló emlékező tehetséggel megáldott nótára jóvoltából azoknak a dalváltozatoknak az esztétikai csúcsa, amelyeket részleteiben első ízben a feudális értelmiség jegyzett fel a nép ajkáról. A változatok tartalmi áttekintése alapján is észrevehető, hogy ezek nem tartoznak a szegény-paraszti rétegektől későbbi időpontokban feljegyzett népdalkincshez: inkább divatos nótákból összeállított egyvelegnek tekinthető. A recens anyag vázlatos áttekintése után igazat lehet adnunk Béres Andrásnak, aki felveti egy nagyobb lélegzetű Geszten-epikum hajdani létezésének lehetőségét.⁹⁴ Szerintünk a Geszten-dalok stílusa a sárospataki—debreceni diák mulató nóták pajkos hangulatát fejleszti tovább, azonban ennek a stílusnak a tartalma (mondanivalója) az újabb keltezésű változatokban mindinkább átalakul. A kérdés alapos folklorisztikai vizsgálata kétségtelenül fényt vethet a folklorizáció folyamatának történeti állomásaira is.

Lehet azonban, hogy tévedünk. Utalnunk kell arra, hogy a Geszten Józsi tevékenységét közvetlenül megelőző Sobri-dalok is a minták közé sorolhatók. A Sobri-dalokból elég sok változatot ismerünk keletkezésük valószínű időpontjából, s tudjuk, hogy Sobri környezetében születtek.⁹⁵ Ezek is könnyed, pajkos, diákos hangvételűek, amelyek a feudális értelmiség — a fiatal Magyarország — magabiztos és fölényes, de baráti népszemléletének fejlődéséről is árulkodnak. A betyárköltészet esetében a folkloristáknak nem az epikai öszöveg lehetőségét kellene felvetniök, hanem magát a történeti folyamatot, a tudat fejlődését, annak sok-sok szálát kellene helyesen viszonyítaniok a szociális eszmék kifejlődéséhez, a szociális „hév” osztályharccá tudatosulásának kérdéseihez.

*

1848 forradalma előtt mind a nemesi rendbe tartozó, mind a jobbágyorsban élő szegénylegény, a munkanélküliek sanyarú sorsát élő falusi fiatalság kivül-tette magát a feudális társadalom rendjén, mert azt nemcsak magára nézve tartotta igazságtalan igaznak, hanem a szegénynép egészére is. A föld népe zsarnoki elnyomatásáért bosszút állt a gazdagokon, igazságot tett. A Geszten Józsi tetteiről szóló dalok is ilyen jellegűek, feljegyzésük időpontja igazolja, hogy éppen 1848 körül keletkeztek. Geszten Józsi betyáros tettei a hősi epika

epizódjai közé sorolhatók, azonban nem értek el a szabadságharc eposzáig — sem a valóságban, sem a szabadságharc után. Geszten kalandjai keveredtek más betyárok hasonló jellegű kalandjainak epikai megformálásával, s valaki históriás éneket is formált belőlük, de nem értek ki népi hősköltevényre. Az osztályharc jellege, s feudális hagyományok erjedése, rothadása, a rend züllesztése 1848 után lényegesen átalakult. A forradalom után a betyárság a hazafiság köntösébe takarózott: olyan emberré vált, akit a nemzet ügyének tett szolgálataiért üldöz az idegen elnyomó hatóság. Mindez kedvezett a köznemesi — népi gondolkodás hamis ideológiákkal és illúziókkal való telítődésének, a betyáros mulatozások és verekedések eszményítésének, a népszínművek szentimentális népszerűségének, a giccs terjedésének: a betyárköltészetnek.

Kétségtelen, hogy a betyárköltészet 1848 előtti termékei lényegesen más hangvétellel és mélyebben szólnak a szegénynép keserveiről, elnyomorodásáról, kiszolgáltatottságáról, mint a szabadságharc utániak. A betyárköltészet 1848 körül — előtte is, utána is — nagyon divatosá vált, s ma is magánhordozza a divatosság terheit.⁹⁶ Ékes bizonyítékai ennek a Geszten Józsirol szóló dalok, amelyeknek történeti hitelét kutatásaink világosan igazolják. Kalandjainak történetisége hozzásegítheti a folklorisztikai kutatásokat is a betyárköltészet bonyolult ideológiájának megértéséhez. A további kutatások mutathatják be a magyar agrárproletariátus osztályharcának geneziséjét a betyárvilágban. Ez a harc határozta meg végső fokon a betyárköltészet ellentmondásokkal terhelt formáit is.

JEGYZETEK

* Megjelent a Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. kötetében.

1. *Erdész Sándor*: Nyírbátor és a népköltészet. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. május — VIII. évf. 2. sz. 34—40.
2. Nyírbátor 1956. Az I. rész 1—13. p., a II. rész 14—37. p. terjedelmű. A 9. és a 70. jegyzetben említett tanulmányok bővített, bizonyos mértékben rövidített variánsa.
3. *Wéber Antal*: A magyar regény kezdetei. Bp., 1959. 110.
4. *Pándi Pál*: Petőfi. A költő útja 1844 végéig. Bp., 1961. 256. ; *Matics Pál*: Adatok Szalkszentmárton történetéhez. Szalkszentmárton, 1970. 136—139., 167—168.
5. *Mód Aladár*: Szocialista hazafiság és ideológia. Valóság, XVI. 1973. 4. sz. 5.
6. *Kovács Ferenc*: Céhek. In: Közgazdasági enciklopédia. Bp., 1929. I. 655—663.
7. *Dömötör Tekla*: Irodalom és folklór. A régi magyar színjátszás kutatásának kérdéséhez. ELTE Évkönyve, 1955. Bp., 1956.
8. *Békés István*: Magyar ponyva pitaval. Bp., 1966. 32—33.
9. *Balogh István*: A leghíresebb tiszántúli betyár. Alföld, VII. 1956. 5:166—171.
10. *Békés* i. m. 148.
11. *Farkas Emőd*: Régi világ c. eszmefuttatásában (Nyírbátor és Vidéke c. lap 1913. június 19. és 26-i számában) a híres betyárok kategóriája mellett használja az úri betyár kategóriát is. Mivel Józsa Gyurira alkalmazza, a duhajkodó, faragatlan tréfákat elkövető földesúr alakját tiszteli meg vele.
12. *Gönczi Ferenc*: A somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944. 431.
13. *Dömötör Sándor*: A betyárromantika. Bp., 1930. 4—6.
14. *Czóbel Ernő*: Válogatott írásai. Bp., 1963. 427—428.
15. *Gönczi* i. m. 431.; *Vö. Ortutay Gyula*: A nagy hegyi tolvaj. Magyar Népballadák. Bp., 1971. 298—299.
16. *Módy* észrevételeit I. az I. részben.

17. Kiss József: A népiesség szerepe Petőfi költészetében. Irodalomtörténeti Közlemények, LXXV. 1971. 489—493.
18. Klaniczay Tibor: Régi magyar irodalom és folklór. Irodalomtörténet, 1949. 211.
19. Idézi Klaniczay i. m. 211.
20. Irodalomtörténet 1949. évf. 211.
21. Vö. Szabó Zoltán: Megjegyzések Csokonai stílusáról. Nyelv- és Irodtud. Közlemények, X. 1966. 245.
22. Zsoldos Jenő: Adalékok proletár szavunk történetéhez. Magyar Nyelvőr, LXXXIII. 1959. 16.
23. Bártfai levelek. Írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe gróf Dezsői József 1817-ben. Sárospatakon 1818. 141—142.; Sallay Géza: Döbrentei Gábor élete és működése. Máramarosziget, 1912. 35.; Vö. Kazinczy Levelezése XVI, 126.; Szauder József: Veteris vestigia flammae. Kazinczy szerelme. (Az estve és az álom c. tanulmánygyűjteményben.) Bp., 1970. 347—432.; Borovszky i. m. 480.
24. OL. N 22. sz. Arch. Palat. 68. csomó 72/1831. sz.
25. Belitzky János: Nógrád megye története 896—1849. Salgótarján, 1973. 288.
26. OL. Fördös cs. lt. P 1754. sz. 33. fasc. Számozatlan irat.
27. Közli Zákonyi Ferenc: A gyöngyösi csárda. Keszthely, 1973. 21.
28. OL. Bretzenheim cs. lt. P 66. sz. 132. köteg, úriszéki protoc.
29. Zákonyi Ferenc: Hévíz múltja és fejlődése. Hévíz, 1974. 50.
30. Pulszky Ferenc: Életem és korom. Bp., 1880. 20—21.
31. OSZK-kézirattár: Quart. Hung. 225. sz. Quodlibet, azaz: Mindenféle időtöltésül össze írta a Szinyéri magánosságában Szirmai Szirmay Antal és a Magyar Nemzeti Könyvtárnak ajánlja 1812-dik Esztendőben.
32. Közli ItK XII (1902), 76. Vö. MNGy II, 80. p. 25. sz. 3. vsz.
33. Közli ItK XII (1902), 72. Vö. MNGy II, 80. p. 25. sz. 2. vsz.
34. Szücs Sándor: A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 46—48.
35. Dömötör Tekla i. m.
36. Implom i. m. II, 294.
37. L. az 54. jegyzetnél.
38. Borovszky i. m. 182.
39. Csak az I. vsz.-ot I. Dömötör Sándor i. m. 13. Békés i. m. 48. p. 38. vsz. (Zöld Marciról szóló, 1816-ból való verszetben.)
40. Borovszky i. m. 182.
41. Erdélyi János népköltészeti gyűjteményének kéziratait a MTA kézirattára őrzi: M. Irod. Népkölt. 8r.
42. MTAK: M. Irod. 8r. 206/118. sz. A dalok számozása az 53. sz.-tól újra 51-től megy 56-ig, tehát összesen 58 dalt tartalmaz a gyűjtemény. Gesztely Jósi dala a 30. p.-on található.
43. MTAK: M. Irod. 8r. 206/129. sz. Négy levélen 10 dal: 1—4 vsz-os kesergő és mulató nóták.
44. MTAK: M. Irod. 8r. 206/143. sz. Népdalok folytatása 3. füzet. Összegyűjté Gr. DV. (Csak a kezdőbetűkkel utal a gyűjtő saját személyére.)
45. Ortutay Gyula: Szabolcs vármegye népi kultúrája. 259.
46. Klaniczay i. m. 211.
47. Dömötör Sándor: Helytörténeti adalékok nyíri dámákról és poétáikról. Szabolcs-Szatmári Szemle, VIII. 1973. 3: 70—82.
48. Ortutay i. m. 259.
49. K. Posonyi Erzsébet: Erdélyi János és a népköltészet. Ethn., XXXVIII. 1927. 98. 50—51. 153/ MTAK: M. Irod. Lev. 4r. 62. és 106. sz.
52. Éble Gábor: A Desewffy-család genealogiája. VII. tábla XVIII. iz és 170. Vö. Sörös János: Szent-Mihály község története. Debrecen, 1887. 19—23.
53. A 150 lapból álló XVI. századi Szent Ferenc életét tartalmazó Virginia-kódexet 1844-ben a tiszalöki plébánián találták. Simon András plébános beleegyezésével gróf Desewffy Virginia küldte be az MTA-nak. Ezért nevezték el róla Virginia-kódexnek. Vö. Nyelvenléktár III. Bp. 1874. VII. p.
54. Kazinczy Ferenc 1820. július 22-i levelével küldi meg Desewffy Józsefnek: Bizod. lev. III, 58. L. a 23. jegyzetnél is.
55. Margócsy József: Megyénk irodalmi hagyományai. Eredményeink és feladataink a szabolcs-szatmár-beregi tájakon. Nyíregyháza, 1972. 231 lap. (A megyei közművelődési intézmények közös módszertani kiadványa.)
56. Thallóczy Lajos: Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844—1848/49. Bp. 1882. 28., 45.; Fekete

- Sándor*: Varvári Pál. Bp., 1951. 23.; *Szinnyei*: Magyar írók. XIV, 990—992.; *Margócsy* i. m. 31—32.; Szentmihály a XX. sz. elejétől: Büdszentmihály, — 1952-től: Tiszavasvári, egyesítve Tiszabüddel. *Gombás* i. m. 75.
57. *Dömötör Tekla* i. m.
58. MNGY. I, 52. p. 46. sz. 4. vsz.
59. *Borovszky* i. m. 232.
60. MNGY. II, 197. Vö. *Ortutay Gyula*: Magyar népdalok. Bp., 1970 II, 485. p. 49. sz.
61. *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 42.
62. *Csanádi—Vargyas* i. m. 543—544. Vö. *Ortutay Gyula*: Magyar népköltészet. Bp., 1955. II, 285. p. 114. sz. és 343. p. *Ortutay*: Szabolcs vm. népi kultúrája. 261—262.
63. Rózsa Sándornak és Csehó Pistának is Bársony nevű lovát emlegetik. *Ortutay Gyula*: Magyar népköltészet. II, 276—277. és 243. Ethn. 24 : 41.
64. Ezt a vsz-ot az évszám megjelölés miatt krónikás hangulatúnak tarthatjuk, bár lehet az elmondó egyéni kedvtelése is a pontosításra való törekvés. *Csanádi—Vargyas* i. m. 29.; *Ortutay*: Magyar népköltészet. II. 321.
65. *Csanádi—Vargyas* i. m. 349—350. p. 174. sz.
66. *Csanádi—Vargyas* i. m. 542—544.
67. Az összeírás 60., 262., 266. és 276. tétele alatt.
68. *Borovszky* i. m. 150.; *Dienes István*: Szabolcs vármegye. Vármegyei szociográfiák IV. Bp., 1939. 157.; Mandel Izrael leányának fényes esküvőjéről I. Nyírvidék I (1880), 8. sz. (Máj. 20.)
69. A rablánc emlegetésének politikai aspektusáról I. *Vörös Károly*: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Bp., 1958. 34—53.
70. *Béres András*: Tiszántúli híres betyárok. Gyula, 1961. 18.
71. *Ortutay Gyula*: Magyar népköltészet. Bp., 1955. II, 272, 104. sz.; *Kálmány Lajos*: Koszorúk az Alföld vadvirágaiból. I. Arad, 1877. 37. Az utolsó vsz.-ot I.; *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 49.
72. *Csanádi—Vargyas* i. m. 539—540.
73. Mindkét vsz. Somogy megyéből Sobriról *Gönczi* i. m. 436. A Sobri-dalokról *Dömötör Sándor*: A betyárromantika. 14—18.
74. *Kállay* i. m. 6.
75. Ethn. LIII (1942), 52.
76. *Béres* i. m. 20—21.
77. Tudhattak Geszten átkeléséről is a szederkényi réven. Vö. a 91. jegyzettel.
78. *Csanádi—Vargyas* i. m. 544.
79. *Szűcs* i. m. 35.
80. *Béres* i. m. 20—21.
81. Tartalmi, rövidített szöveg. *Vargha Gyula*, szerk.: Magyar népballadák és románcok. (Élő Könyvek, XL.) Bp., é. n. 112.
82. Tartalmi, rövidített szöveg. MNGY. I, 232 *Vargha* i. m. 98.; *Ortutay Gyula*: Magyar népköltészet. 207—208. p. 73. sz.
83. *Kálmány Lajos*: Szeged népe. Arad, 1881. III, 11.; *Ortutay*: Magyar népköltészet. 207—208. p. 73. sz.
84. *Béres* i. m. 17.
85. *Kálmány Lajos*: Alföldi Népballadák. Sajtó alá rendezte Ortutay Gyula. Bp. 1954. 160.; *Ortutay* Magyar népköltészet. II, 292. p. 118. sz.
86. *Kálmány—Ortutay* i. m. 249.; *Ortutay*: Magyar népköltészet. II, 344.
87. *Ortutay*: A nagy hegyi tolvaj. 250., 301.
88. *Csanádi—Vargyas* i. m. 343—344.; Vö. *Borovszky* i. m. 233.
89. Ethn. XLI. 1929. 216.
90. Ethn. XXI 1910. 237.
91. Ethn. XXXI. 1920. 60—61.; *Csanádi—Vargyas* i. m. 345—346. p. 170. sz.
92. *Kálmány Lajos*: Alföldi népballadák. Bp., 1954. Sajtó alá rendezte Ortutay Gyula. Bp., 1954. 143—144.
93. *Kálmány* i. m. 247. p. 44. sz.; Vö. *Ortutay*: Magyar népköltészet. II. 270—271. p. 102. sz. Ethn. 18 : 133 (Kodály Zoltán gyűjtése: Bodok, Nyitra megye.)
94. *Béres* i. m. 21.
95. *Dömötör Sándor*: A betyárromantika. Bp., 1930. 14—18.
96. —R. —S.: A divatos nótákról. Vasárnapi Újság, XX. 1873. 20. sz. 234—236., 21. sz. 246—247., 22. sz. 258—260.; Vö. *Dömötör János*: Munkái. Bp., 1878. 193.

JÓZSI GESZTEN IN BORSOD. II.

(Auszug)

Nach Darlegung und Analyse der historischen Beiträge und Erinnerungen werden im 2. Teil der Studie der Niederschlag der Taten des Betyárs Józsi Geszten in der Volksdichtung publiziert, und Fragen zum Gehalt der Betyár-Dichtung erörtert.

Am Ende des XVIII. Jahrhunderts bedeutete der Ausdruck „betyár“ im allgemeinen feudalen Bewusstsein die Masse der arbeitslosen Jugendlichen. Im Anfang wurde die Arbeitslosigkeit mit Müßiggang, Faulheit, Landstreicherei gleichgesetzt, nach und nach kam auch das Motiv des Raubes und der gewalttätigen Wegelagerung hinzu. Da unter den Arbeitslosen nicht nur rebellische Einlieger, Bettler und Arme, sondern auch ausschweifende Kleinadelige waren, dominierte im Zusammenhang mit dem Wort „betyár“ die Vorstellung von Übermut, Bravourstückchen leisten, Ausschweifung, Schlägerei. In den handschriftlichen Liedersammlungen vom Anfang des XIX. Jahrhunderts waren die unter dem Schlagwort betyár-Lieder aufgeführten Lieder eigentlich Vergnügens- und Tanzlieder. Die Behörden betrachteten es als ihre Aufgabe, die Jugendlichen, die diese fröhlichen Lieder singen, sich zu ausgelassen vergnügen, ungezähmt tanzen, zu massregeln.

Im ersten Drittel des XIX. Jahrhunderts war das Anwachsen der Raubüberfälle eine offensichtliche Folge der Verarmung der Untersassen, des Anstiegs des Einliedertums und der zunehmenden Zahl der Bettler. Auch die von den Hirten immer häufiger verübten Diebstähle wurden den leichtsinnigen, hemmungslos ausschweifenden Jugendlichen zugeschrieben. Die ersten berühmten Betyáren sind nicht nur Räuber und Diebe, sondern spendabel auftretende junge Männer, denen sich viele Fahnenflüchtige anschließen. In den ältesten Denkmälern der Betyár-Dichtung ist der Betyár ein verzweifelter, armer Mensch, der sein Unglück, seinen Kummer, sein trauriges Los im Wein ertränkt und wehmütige Lieder singt. Die Wegelagerer aus der Herrenschaft, die reichen Prasser prahlen mit ihren Untaten, brüsten sich mit dem Raubgut: das ist nicht typisch für die ungarische Betyár-Welt.

Die ungarische Intelligenz der Reformzeit bemerkte schon sehr bald den politischen Unterton in den wehmütigen Betyár-Liedern. Die Lieder über Józsi Gesztens trauriges Los wurden noch zu seinen Lebzeiten verschiedentlich aufgezeichnet, so wissen wir auch, wann sie entstanden sind. Laut Erinnerungen hat Józsi Geszten selbst Lieder über sich verfasst, die Verfasser dieser Lieder sind so gut wie unbekannt. Bónisné geb. Karolin Pogány, Pál Fejér (Vasvári) und Gräfin Virginia Desewffy zeichneten 1846 — zu der Zeit, als der berühmte Betyár festgenommen wurde — nach mündlichen Überlieferungen die Volkslieder auf, die Józsi Gesztens Taten verewigten.

Die hauptsächlichsten Motive der über Józsi Geszten aufgezeichneten genre-mässigen Situationslieder können so bezeichnet werden: 1. Seine Verletzung und Festnahme; 2. Sein Abenteuer mit dem jüdischen Kaufmann; 3. Sein Abenteuer mit dem Kommissar; 4. Sein Stadtspaziergang in Frauenkleidern.

Die Lieder über das letztere Abenteuer lebten am längsten, sie wurden auch auf andere Betyáren übertragen und vermischt sich mit Liedern über kecke Frauen. Die über Józsi Geszten aufgezeichneten Lieder gehören nicht zu dem Volkliederschatz, der später von den armen Bauern aufgezeichnet wurde. Es handelt sich vielmehr um Situationslieder mit literarischem Charakter, die von den Studenten aus modischen Liedern umgedichtet wurden, und die in der Zeit vor dem Freiheitskampf sehr volkstümlich waren.

Die Analyse der Volkslieder über Józsi Geszten, die im Spiegel der historischen Beiträge durchgeführt wurde, zeigt, dass sich in den Jahren vor dem 1848-er Freiheitskampf der Kampf der politischen Leidenschaften verstärkte. Die Notwendigkeit der Befreiung der Lehnbauern wurde immer offensichtlicher: die Anzahl und die Unzufriedenheit der Arbeitslosen wuchsen immer mehr an. Diese Unzufriedenheit wurde von der Betyár-Welt geschürt, deren grosse historische Bedeutung das Drängen auf institutionelle Lösung der gesellschaftlichen Probleme, vor allen Dingen das Drängen auf Beschaffung von Arbeitsplätzen für die verarmten Massen, das Drängen auf Gerechtigkeit war. Auch im heutigen Bewusstsein leben noch Rudimente des feudalen Bewusstseins betreffs des heroischen Zeitalters im Klassenkampf der ungarischen Volksmassen. In diesem falschen Bild hat die führende Rolle das Banditentum, und nicht dem ungarischen Volk, sondern dem unvollkommenen Verwaltungsapparat der Feudalordnung wird der Boden gemacht.

Sándor Dömötör